

مرزهای غربی ایران صفوی

نوشته دکتر بهروز گودرزی

مرزهای غربی ایران صفوی

دکتر بهروز گودرزی

نگارستان اندیشه

تهران - ۱۴۰۰

سرشناسه: گودرزی، بهروز، ۱۳۳۸ - .

عنوان و نام پدیدآور: مرزهای غربی ایران صفوی / نویسنده بهروز گودرزی .

مشخصات نشر: تهران: نگارستان اندیشه ، ۱۴۰۰ .

مشخصات ظاهری: ۳۳۵ ص .

شابک: 978-622-6607-83-4 وضعیت فهرست نویسی: فیپا

یادداشت: کتابنامه .

موضوع: ایران -- تاریخ -- صفویان ، ۹۰۷ - ۱۱۴۸ ق -- جنگ‌ها . ترکیه --

تاریخ -- امپراتوری عثمانی ، ۱۲۸۸-۱۹۱۸ م . ایران -- روابط خارجی - ترکیه .

Turkey -- History -- Ottoman Iran -- History -- Safavids, 1502 - 1736 - Wars
Empire, 1288-1918. Iran -- Foreign relations -- Turkey

رده بندی کنگره: DSR ۱۱۸۰ رده بندی دیویی: ۷۱/۹۵۵

شماره کتابشناسی ملی: ۷۵۵۹۸۸۰

مرزهای غربی ایران صفوی

نویسنده: بهروز گودرزی

ناشر: نگارستان اندیشه

طراح جلد: سعید صحابی

نمونه خوانی و نمایه سازی: وحید دریاییگی

صفحه آرا: مرتضی انصاف منش

نوبت چاپ: نخست، ۱۴۰۰

تیراژ: ۳۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: نسیم

نشانی ناشر: م. انقلاب، ابتدای خ آزادی، خ بهزاد، شماره ۲۹ واحد ۷

تلفکس: ۶۶۴۳۵۴۲۳ - ۶۶۴۳۵۴۱۶

www.cins.ir - info@cins.ir

تقديم به

برادر فقيدم محسن ...

فهرست مطالب

۱۳	مقدمه
۱۷	بررسی منابع و پژوهش‌ها
۱۷	وقایع‌نگاری‌های فارسی
۲۰	وقایع‌نگاری‌های ترکی
۲۱	تاریخ‌های محلی
۲۲	جغرافیای تاریخی
۲۳	سفرنامه‌ها
۲۵	نسخه‌های خطی
۲۵	منشآت و اسناد آرشیوی
۲۶	پژوهش‌های جدید
۲۷	مقالات فارسی
۲۷	مقالات انگلیسی و ترکی
۲۸	متون تاریخی بعد از عصر صفویه
۲۹	نقشه‌ها
۳۰	نقشه‌نگاری در دوره صفویه
۳۱	نقشه‌نگاری در عثمانی
۳۳	نقشه‌نگاران اروپایی
۳۷	فصل اول: مرزوگرداری، مفاهیم و تعاریف
۳۷	مفهوم و انواع مرز
۳۹	مرزوگرداری و ساختار سیاسی
۴۲	مرزوگرداری در آموزه‌های دینی
۴۴	دارالاسلام و دارالحراب

۴۷	..... مرز در دنیای جدید
۴۹	..... مرزهای کنونی ایران با ترکیه و عراق
۵۱	..... فصل دوم: جغرافیای غرب ایران
۵۱	..... الف: جغرافیای طبیعی
۵۱	..... کوه‌ها
۵۳	..... رودها
۵۵	..... دشت‌ها
۵۷	..... ب: جغرافیای تاریخی
۵۷	..... قفقاز
۷۰	..... آناتولی شرقی
۸۰	..... آذربایجان
۸۷	..... کردستان
۸۹	..... عراق عرب
۹۱	..... بصره - حویزه
۹۵	..... فصل سوم: مرزهای غربی ایران در آستانه حکومت صفویان
۹۵	..... قدرت‌های بزرگ
۹۸	..... قدرت‌های کوچک
۱۰۲	..... توصیف شاهان
۱۰۹	..... فصل چهارم: نخستین تغییرات
۱۰۹	..... نهضت صفوی خواهی در آناتولی
۱۱۸	..... مرزهای ایران و عثمانی پیش از جنگ چالدران
۱۲۳	..... پیامدهای مرزی جنگ چالدران
۱۲۷	..... مرزهای آرام با مملوکان
۱۲۹	..... کردها و تغییرات مرزی
۱۳۶	..... موقعیت گرجستان در دوره شاه اسماعیل
۱۳۹	..... بغداد و جنوب
۱۴۱	..... نتیجه

۱۴۳	فصل پنجم: تولد مرزرسمی
۱۴۳	جنگ اول: سقوط بغداد
۱۴۸	جنگ دوم: سقوط وان، ستون آذربایجان
۱۵۰	جنگ سوم: مقدمه صلح
۱۵۲	سیاست‌های دفاعی شاه طهماسب
۱۵۷	آماسیه، تولد مرزهای پایدار
۱۶۴	نتیجه
۱۶۷	فصل ششم: مرزهای ناپایدار
۱۶۷	آبادی قارص، ویرانی آماسیه
۱۷۱	سقوط گرجستان و شیروان
۱۷۴	اشغال تبریز
۱۷۷	صلح تحمیلی
۱۸۰	گیلان و حویزه در سایه صلح و تهدید
۱۸۳	ورود سنورنامه در معاهدات
۱۸۶	نتیجه
۱۸۹	فصل هفتم: بازگشت به مرزهای آماسیه
۱۸۹	آزادی مناطق اشغالی
۱۹۶	سیاست‌های مرزی شاه عباس در غرب
۲۰۱	قیام‌های جلالی در آنتولی
۲۰۳	بحران مالی عثمانی‌ها
۲۰۵	پیمان‌های ناپایدار
۲۱۴	بغداد، الکای شاه اسماعیل
۲۱۹	کله شین، علامت مرزی
۲۲۰	نتیجه
۲۲۳	فصل هشتم: پیمان پایدار زهاب: احیای آماسیه
۲۲۳	تثبیت ایروان
۲۲۶	سقوط بغداد

۲۳۸	پیامدهای مرزی زهاب
۲۴۲	نتیجه
۲۴۳	فصل نهم: تزلزل در مرزهای زهاب
۲۴۳	تقسیم شمال غرب ایران بین روس و عثمانی
۲۴۶	اشغال غرب ایران
۲۴۸	پیمان اشرف - سلطان احمد سوم
۲۵۰	نبردهای آزادسازی
۲۵۳	بازگشت به زهاب، بازگشت به آماسیه
۲۵۹	نتیجه
۲۶۱	نتیجه نهایی
۲۶۵	کتاب‌شناسی
۲۸۱	ضمیمه‌ها
۲۹۹	فهرست نمایه

فهرست نقشه‌ها

۱. گرجستان از نقشه گیوم دولیل ۱۱۳۶ ق / ۱۷۲۴ م ۵۸
۲. چخورسعد با نام ایالت روان از نقشه ابراهیم متفرقه ۱۱۴۲ ق / ۱۷۳۰ م ۶۵
۳. قارص از نقشه امانوئل باون ۱۱۶۰ ق / ۱۷۴۷ م ۶۸
۴. دیاریکراز نقشه ابراهیم متفرقه ۱۱۴۲ ق / ۱۷۳۰ م ۷۲
۵. ارزروم از نقشه ژرارد وان کولن ۱۱۱۲ ق / ۱۷۰۰ م ۷۳
۶. ارزنجان از نقشه فرانسوا والتین ۱۱۴۲ ق / ۱۷۲۹ م ۷۵
۷. طرابوزان از نقشه ابراهام اورتلیوس ۹۸۵ ق / ۱۵۷۷ م ۷۶
۸. توقات و سیواس از نقشه زمان سلطان عبدالحمید ۷۸
۹. قرامان در دوره اوزون حسن از نقشه دانشگاه کمبریج ۷۹
۱۰. آذربایجان (مدیا) از نقشه بطلمیوسی جان هانتز ۹۵۳ ق / ۱۵۴۶ م ۸۰
۱۱. منطقه وان از نقشه ابراهیم متفرقه ۱۱۴۲ ق / ۱۷۳۰ م ۸۳
۱۲. تبریز، اردبیل، نخجوان، قره باغ، اردوباد، سلماس و ارومیه از نقشه ابراهیم متفرقه ۸۵
۱۳. شهرزور از نقشه امانوئل باون ۱۱۶۰ ق / ۱۷۴۷ م ۸۸
۱۴. عراق عرب، بغداد، بصره و قرنه از نقشه امانوئل باون ۹۲
۱۵. حویزه از نقشه ابراهیم متفرقه ۹۴
۱۶. مرز غربی ایران در دوره اوزون حسن از نگاه والترهینتس ۱۰۵
۱۷. مرز ایران آق قویلو، عثمانی و مصر از اطلس تاریخی امپراتوری عثمانی ۱۰۶
۱۸. مرز غربی ایران در زمان آق قویلوها از نگاه جان وودز ۱۰۷
۱۹. مرز غربی ایران در دوره اوزون حسن و قبل از جنگ ترجان ۱۰۸
۲۰. مرز ایران و عثمانی، ۹۲۰ ق / ۱۵۱۴ م، از کتاب وودز ۱۱۹
۲۱. بخشی از مرز شمال غربی ایران با عثمانی از نظر اوزون چارشلی ۱۲۰
۲۲. بخشی از مرز غربی ایران با عثمانی از نگاه فاروق سومر ۱۲۱
۲۳. مرز از دید فاروقی در سال ۹۲۰ ق / ۱۵۱۴ م ۱۲۲

۲۴. مرز ایران و عثمانی از نظر عادل آلوش در آستانه جنگ چالدران ۱۲۳
۲۵. مرز ایران و عثمانی پس از جنگ چالدران به روایت اوزون چارشلی ۱۳۶
۲۶. مرز غربی ایران با عثمانی و مصر پیش از چالدران ۱۴۰
۲۷. منطقه تخریب شده پس از عقب نشینی سلطان سلیمان ۹۵۵ ق / ۱۵۴۸ م ۱۵۷
۲۸. مرز ایران-عثمانی در گرجستان براساس عهدنامه آماسیه از نقشه فخرالدین کرزقلو ۱۶۱
۲۹. مرز ایران و عثمانی در آستانه معاهده آماسیه از نگاه خلیل اینالچق ۱۶۲
۳۰. مرز ایران و عثمانی پس از معاهده آماسیه به ادعای اوزون چارشلی ۱۶۳
۳۱. خط مرزی براساس سنورنامه شاه عباس-سلطان مراد سوم ۱۸۶
۳۲. قلعه بیات از نقشه زمان سلطان عبدالحمید ۱۹۱
۳۳. خوشاب و قراحصار از نقشه زمان سلطان عبدالحمید ۱۹۴
۳۴. قارص از نقشه ابراهیم متفرقه ۱۹۵
۳۵. مرز غربی ایران از نقشه ژوهانس جانسونیوس ۱۰۴۵ ق / ۱۶۳۶ م ۱۹۵
۳۶. مسیر لشکرکشی های شاه عباس اول ترسیم چارلز ملویل ۲۰۰
۳۷. بغداد از نقشه ابراهیم متفرقه ۲۱۵
۳۸. ایالت جزیره در حاکمیت شاه عباس از نقشه اطلس تاریخ ایران ۲۱۷
۳۹. آخسقه از نقشه ابراهیم متفرقه ۲۱۷
۴۰. بصره از نقشه امانوئل باون ۲۱۹
۴۱. مرز تقریبی ایران و عثمانی براساس پیمان زهاب ۲۳۳
۴۲. جسان و بادرایبی از نقشه زمان سلطان عبدالحمید ۲۳۴
۴۳. مرز براساس قرارداد روسیه و عثمانی ۱۱۳۶ ق / ۱۷۲۴ م ۲۴۵
۴۴. مرز غربی ایران در عهد نادرشاه از اطلس تاریخ ایران ۲۵۷

فهرست ضمیمه‌ها

۱. نقشه غرب ایران در عهد صفوی از ترجمه جهان‌نما ۲۸۱
۲. نقشه ایران ابراهیم متفرقه ۲۸۲
۳. نقشه ایران جاکوموگاستالدی ۲۸۳
۴. نقشه ایران ماتئوس مریان ۲۸۴
۵. نقشه ایران گیوم دولیل ۲۸۵
۶. حکم شاه سلطان حسین درباره جماعت ارقوتلو ۲۸۶
۷. برگ اول زبده الوقایع (تاریخ و جغرافیای وان) ۲۸۷
۸. برگ اول بیان منازل ۲۸۸
۹. فتح نامه شاه طهماسب برای حاکم رستمدار ۲۸۹
۱۰. برگ اول رساله حدود ایران و عثمانی ۲۹۱
۱۱. سنوزنامه شاه عباس اول و سلطان مراد سوم ۲۹۲
۱۲. فتح نامه شاه عباس اول برای جلال‌الدین اکبر ۲۹۳
۱۳. صلحنامه شاه صفی و سلطان مراد چهارم ۲۹۵

مقدمه

مرزها از دیرباز به عنوان جداکننده حکومت‌ها، سرزمین‌ها و اقوام، عاملی برای وحدت و ثبات یا اختلاف و ناامنی در جوامع بشری بوده است. تثبیت و آرامش حاکم بر آن، به امنیت ساکنان یک قلمرو می‌انجامد و تزلزل و جنگ بر سر آن، باعث خونریزی و ویرانی می‌شد. اگرچه در گذشته بیش‌تر مواقع به جای تعیین یک خط مرزی، منطقه یا مناطقی وسیع این نقش را به عهده داشت اما به دلیل دعاوی سیاسی، فرهنگی، مذهبی و یا تمایلات کشورگشایانه حاکمان کوچک و بزرگ و فقدان قواعد و قوانین بین‌المللی، کشمکش‌های مرزی بسیار بیش‌تر از امروز به جنگ و کشتار می‌انجامد و بسته به ضعف یا قوت هر طرف، مرزها یا مناطق مرزی جا به جا می‌شد.

تولد سلسله صفوی در ایران پایان دوره‌ای از حکومت‌های محلی و آغاز حکومتی مرکزی بود که لازمه آن داشتن مرزهایی مطمئن و باثبات بود. بنیانگذار این سلسله در شمال و جنوب مشکلاتی کم‌تر از شرق و غرب داشت. شاه اسماعیل توانست با شکست دادن محمد خان شیبانی مشهور به شیبک خان مقتدرترین حاکم ازبک‌ها در شرق، این مشکل را به حداقل برساند. اما در غرب موضوع متفاوت بود. صفویان به دلیل داشتن پایگاهی معنوی و بسیار گسترده در میان قبایل ترکمن ساکن آناتولی، به نهضت قزلباشی در سرزمین‌های عثمانی دامن می‌زدند و به نظر می‌رسد همچون پیشینیان خود به سرزمین‌های واقع در غرب رودخانه فرات چشم داشتند.

همزمان با قدرت‌گیری صفویان در ایران، قدرت عثمانی‌ها در اروپا رو به افزایش گذاشت. اگرچه میزان کشورگشایی‌های امپراتوری عثمانی در اروپا، شام، شبه جزیره عربستان و شمال افریقا بیش‌تر از پیش‌روی آن‌ها در مرزهای شرقی شان بود، اما برخورد دو قدرت رو به رشد در آناتولی شرقی باعث شد تا مرزهای ایران به تدریج از رودخانه فرات به رشته کوه‌های زاگرس منتقل و حول و حوش آن تثبیت شود.

عثمانی‌ها از غرب به تدریج با تحولات اجتماعی و بین‌المللی اروپا تماس داشتند و تحت تأثیر مفهوم جدید مرز و کشور به ویژه پس از معاهده وستفالی قرار گرفتند به همین دلیل قراردادهای مرزی آن‌ها با اروپایی‌ها از اواخر قرن هفدهم میلادی به بعد رفته رفته روشن تر شد. اما در مرزهای شرقی و در تماس با ایران، این روند از سرعت کم‌تری برخوردار بود. شاید به همین دلیل بود که به رغم تعیین خطوط مرزی در سنورنامه‌ها، علامت‌گذاری دقیق مرزها تا دوره قاجارها به تعویق افتاد.

مرز و نواحی مرزی همواره برای حکومت‌ها مهم تلقی می‌شده و ثبات آن ارتباطی مستقیم با عمر آن‌ها داشته است. اقامت شاهان صفوی و طوایف اصلی تشکیل دهنده حکومتشان (قزلباش‌ها) در نواحی غربی ایران اگرچه نتوانست مانع زلزله مرزها شود اما عاملی مهم در جلوگیری از پیشروی عثمانی‌ها به درون فلات ایران بود. کشمکش این دو قدرت باعث شد تا در طول حکومت صفویه، مرزهای غربی بارها جا به جا شوند به طوری که زندگی مردم ساکن در این نواحی از جنگ‌ها، ویران‌سازی‌های تهاجمی عثمانی‌ها و ویران‌سازی‌های دفاعی ایران و خونریزی‌های فراوان، متأثر بود. در این کتاب تکاپوهای صفویان برای دفاع از مرزهای غربی ایران که به طوری محسوس بیش‌تر از دیگر مرزها در معرض تهاجم، تجاوز، خطر و سقوط قرار داشت و روند تحولات و تغییرات مرزی و عوامل تأثیرگذار بر آن از سال ۹۰۷ تا ۱۱۴۸ ق / ۱۵۰۱ تا ۱۷۳۶ م بررسی می‌شود.

مرز غربی ایران پس از تغییر بخش اعظم آن در جنگ چالدران، حول محوری نسبتاً مستقیم از تفلیس تا حویزه شکل گرفت اما زمینه، مراحل و عوامل مؤثر در تغییرات مرزی غرب ایران در دوره صفویه کدامند؟ مرز نهایی ایران و عثمانی از تفلیس تا حویزه چگونه شکل گرفت؟ و چرا امپراتوری قدرتمند عثمانی برخلاف کشور گشایی‌های وسیع در اروپا، شرق مدیترانه و شمال آفریقا، نتوانست در مرزهای شرقی خود به درون فلات ایران نفوذ کند؟

سرزمین ایران از دوران باستان تا معاصر همواره از جهت غرب در معرض تهدید بوده است. مردم ساکن در این نواحی که بیش‌ترین منطقه تراکم جمعیت هم به شمار می‌رفته است، متأثر از تعرضات بیگانگان و یا واکنش مدافعان، با انواع سختی‌های ناشی از جنگ و خونریزی و تخریب شهرها، روستاها، مزارع و باغات رو به رو بوده‌اند. ساکنان قفقاز، آذربایجان، کردستان، همدان و لرستان بیش‌ترین آسیب‌ها را متحمل می‌شدند. بنابراین مسائل مرزی مستقیماً با سرنوشت بخشی عظیم از مردم ایران در غرب مرتبط بوده است. با ظهور امپراتوری قدرتمند

عثمانی، تهدید ایران از جانب غرب تشدید و به مهم‌ترین دغدغه سلاطین صفوی تبدیل شد. تحت تأثیر همین تهدید، پایتخت ایران ابتدا از تبریز به قزوین و سپس اصفهان، انتقال یافت. تلاش صفویان برای محافظت از مرزهای غربی و بازپس‌گیری سرزمین‌های از دست رفته در این نواحی، بنیان مرزها را در قرون بعدی تحکیم بخشید. در جریان کشمکش‌های ایران و عثمانی، به تدریج مفهوم جدیدتری از مرز شکل گرفت و معاهداتی بین طرفین به امضا رسید که بعداً مرزهای نوین ایران بر مبنای همان معاهدات استوار شد. بنابراین مطالعه تحولات مرزهای غربی در عصر صفوی، علاوه بر روشن ساختن ریشه‌ها و عوامل مؤثر شکل‌گیری مرزهای آن عصر، به تحقیقات مرزی در دوره‌های بعدی تاریخی تا دوره معاصر هم کمک می‌کند.

در مواجهه با همسایه مقتدر غربی، دو عامل مهم در پایداری مدافعان ایران در عصر صفوی، تأثیری تعیین‌کننده داشت: اول اتخاذ سیاست‌های دفاعی سلاطین ایران شامل ایجاد تغییرات جمعیتی، تخریب مزارع، مراتع و باغات مسیرهای ورود سپاه عثمانی و استفاده از رشته کوه‌های طولانی زاگرس به عنوان مانع طبیعی و دوم تکیه بر خاندان‌های حکومتگر محلی در نواحی مرزی و به رسمیت شناختن حاکمیت طوایف آن‌ها در چارچوب حکومت مرکزی. این دو عامل باعث شد تا سمت غربی رشته کوه‌های زاگرس و امتداد آن از شمال و جنوب، مبنای مرز غربی ایران با عثمانی قرار گیرد به طوری که همسایه مهاجم و قدرتمند ایران برخلاف کشورگشایی‌هایش در اروپا، غرب آسیا و شمال آفریقا، نتواند وارد فلات ایران شود.

این تحقیق با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی وقایع و بهره‌گیری از ژئوپولیتیک تاریخی با تکیه بر نقشه‌های قدیمی و جدید به انجام رسیده است. مطابق روش‌های معمول در تحقیقات تاریخی برای این کار با مراجعه به منابع و اسناد دست اول تاریخی، جست و جو برای یافتن مواد و اطلاعات پایه‌ای صورت گرفت. در این چارچوب مطالعه آثار مورخین ایرانی و عثمانی در زمان مورد نظر اعم از چاپی و خطی، تاریخ‌های محلی، سفرنامه‌ها، نقشه‌های تاریخی و جدید، اسناد موجود در کتابخانه‌ها و مراکز اسناد ایران و ترکیه و گاه با استفاده از پایگاه‌های اینترنتی ملاحظه و یادداشت برداری شد. همچنین تلاش‌هایی برای یافتن تحقیقات جدید در این زمینه به عمل آمد. در مصاحبه‌های حضوری و غیر حضوری با برخی استادان دانشگاه‌های تهران، نیگده و آنکارا در ترکیه و دو تن از استادان دانشگاه‌های آمریکا و انگلیس نظرات و مقاله‌های آن‌ها دریافت شد. نهایتاً با نقد و بررسی این منابع، تلاش شد تا پاسخ مناسب به محورهای اصلی سؤال پژوهش داده شود.

سه فصل اول این کتاب با عناوین «مفاهیم و تعاریف مرز و مرزداری»، «جغرافیای طبیعی و جغرافیای تاریخی نواحی مرزی غرب ایران» و «مرزهای غربی ایران در آستانه روی کار آمدن صفویان»، مدخل ورود به بحث اصلی است. شش فصل بعدی به مهم‌ترین وقایع مربوط به تغییرات مرزهای غربی ایران براساس توالی زمانی اختصاص دارد.

تقدیر

ابتدا از راهنمایی‌ها و زحمات آقای دکتر منصور صفت‌گل استاد راهنمای محترم این پژوهش که رساله دوره دکتری اینجانب در دانشگاه تهران بود، تشکر می‌کنم که علاوه بر هدایت‌های اساسی، در جلسه‌های متعدد با معرفی برخی استادان و محققان داخلی و خارجی و در اختیار قرار دادن اسناد، مدارک، کتب و نقشه‌های مختلف، نقشی مؤثر در به ثمر رسیدن این کار ایفا کردند. از آقایان مرحوم دکتر احسان اشراقی، از پیشکسوتان صفوی‌شناسی در ایران، و دکتر محمدباقر وثوقی که استادان محترم مشاور پایان‌نامه بودند، سپاسگزارم. آقای دکتر رمزی قلیچ استاد تاریخ دانشگاه نیگده ترکیه که تحقیقاتی در زمینه روابط و معاهدات ایران و عثمانی در عصر صفوی دارد، با بزرگواری نگارنده را در محل کار و منزل خود پذیرفت و علاوه بر اهدای کتاب‌ها و مقالاتش، اسناد، نقشه‌ها و مقاله‌های مرتبط دیگری در اختیار گذاشتند. از همکاری و ابراز محبت ایشان تشکر می‌کنم. همچنین دکتر توفان گوندوز استاد تاریخ دانشگاه آنکارا علاوه بر راهنمایی برای استفاده از مرکز بنیاد تاریخ ترک و بخش خطی کتابخانه ملی آنکارا، کپی بخش‌هایی از کتاب‌های تاریخ عثمانی را برای نگارنده تهیه کردند که از ایشان هم تشکر می‌کنم. آقای دکتر رودز مرفی استاد عثمانی‌شناس دانشگاه بیرمنگام انگلیس که آثاری فراوان در تاریخ عثمانی و تحقیقاتی درباره مسائل مرزی آن دارد، همچون دکتر رودلف متی استاد دانشگاه دیلور آمریکا مقالاتی برای اینجانب ارسال کردند. از ایشان نیز قدردانی می‌کنم. دوست فاضل و عزیزم آقای رحمت الله شریفی در ترجمه کارشناسانه متون ترکی عثمانی و ترکی استانبولی، زحماتی را متقبل شدند که بدین لحاظ مرهون ایشان هستم. دوست عزیزم آقای حسن آقامیربها که در مدت اقامت در ترکیه، علاوه بر میزبانی سخاوتمندانه، در همه مراحل کار راهنما و مترجمی را به عهده داشت، از ایشان هم ممنونم. در پایان از همسرم سرکار خانم محبوبه ورمزیار سپاسگزارم که علاوه بر تایپ این پژوهش، زحمت ویراستاری آن را نیز به عهده داشتند.

بررسی منابع و پژوهش‌ها

اخبار و گزارش‌های مربوط به تحولات مرزها در منابع متعدد و متنوع به صورت پراکنده وجود دارد. در این پژوهش تلاش شده است تا حتی‌المقدور منابع دست اول و مربوط به زمان حوادث و یا نزدیک به آن استفاده شود. از آن جا که بخش اعظم این حوادث مربوط به دوامپراتوری ایران و عثمانی می‌شد و طبیعتاً منابع دو طرف نگاهی متفاوت به وقایع و مسائل مربوط به آن داشتند، مقایسه، تطبیق و نقد مآخذ هر دو طرف به جامع بودن نتیجه کار کمک می‌کند. بنابراین منابع اولیه صفوی و عثمانی مبنای تحقیق موجود قرار گرفت. تاریخ‌های عمومی و سلسله‌ای، تک‌نگاری‌ها، سفرنامه‌ها، تاریخ‌های محلی، تذکره‌ها، مطالب موجود در نسخه‌های خطی، تحقیقات و مقالات و نقشه‌های جدید و قدیمی در این پژوهش استفاده شده‌اند.

وقایع‌نگاری‌های فارسی

در دسته‌بندی منابع تاریخی، اثری که منحصرأ در باره مسائل مرزی باشد، به دست نیامد از این رو باید در تاریخ‌های عمومی، سلسله‌ای و تک‌نگاری‌ها، سفرنامه‌ها، تاریخ‌های محلی و جغرافیاهای قدیمی که بسته به نوع نگاه و علایق نویسندگان، مطالبی کم و بیش در مورد مرزها وجود دارد، جستجو می‌شد. مرزهای غربی ایران در دوره آق‌قوینلوها از کتاب دیاربکر اثر ابوبکر طهرانی قابل دریافت است. نویسنده این اثر که منبعی منحصر به فرد برای دوره قره‌قوینلوها و آق‌قوینلوها به شمار می‌رود و مورخین بعدی حوادث این دوره‌ها را با استفاده از کتاب او نوشته‌اند، مدتی در اردوگاه شاهرخ تیموری به سر می‌برد و سپس به دستگاه دیوانی محمد میرزا پسر جهانشاه قره‌قوینلو می‌پیوندد که حاکم اصفهان شده بود. ابوبکر در نبردهای جهانشاه و سلطان ابوسعید تیموری شرکت کرد و عهدنامه بین آن‌ها به قلم او بوده است.^۱ پس از شکست جهانشاه از اوزون حسن، ابوبکر با سمت منشی‌گری وارد دستگاه آق‌قوینلوها شد و اغلب نامه‌های اوزون حسن را به سلاطین، او می‌نوشت. دیاربکر را نجاتی لوغال و فاروق سومر با مقدمه و حواشی سال ۱۹۶۲م در دو جلد در آنکارا چاپ کردند و انتشارات طهوری سال ۱۳۵۶ش آن را در یک جلد در تهران منتشر کرد.

۱/ حسن‌التواریخ نوشته حسن روملواز مهم‌ترین منابع اوایل دوره صفویه به شمار می‌رود که در

۱. برای اطلاع بیشتر ترک: رضازاده لنگرودی، رضا؛ «ابوبکر طهرانی»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج پنجم.

اصل تاریخی عمومی در دوازده جلد بوده و فقط جلد یازده و دوازده آن در دست است و این دو جلد سال شمار وقایع از ۸۰۷ ق / ۱۴۰۴ م تا ۹۸۵ ق / ۱۵۷۷ م را شامل می‌شود. روملو که از نظامیان دوره شاه طهماسب است، تاریخ خود را براساس مشاهدات شخصی یا مسموعات از افراد موثق و تا حدود زیادی به دور از اغراق‌گویی‌ها در مورد خاندان صفوی، به رشته تحریر درآورده است.^۱ با این حال وی در مورد یکی از مهم‌ترین وقایع دوره خودش که مربوط به این تحقیق می‌شود یعنی جزئیات توافقات مرزی صلح آماسیه، تقریباً سکوت کرده است. از مطالب *عالم‌آرای عباسی* که در دوره شاه عباس نوشته شده است، اطلاعات بیش‌تری در این مورد به دست می‌آید. مرحوم دکتر عبدالحسین نوایی جلد یازده *احسن‌التواریخ* را در سال ۱۳۴۹ ش و بعداً هم جلد دوازده آن را تصحیح و منتشر کرد. چارلز نارمن سیدن هم در سال ۱۹۳۱ م / *احسن‌التواریخ* را منتشر کرد که تصحیح وی عیناً در سال ۱۳۴۷ ش در تهران به چاپ رسید. در این تحقیق از تصحیح نوایی استفاده شده است.

عالم‌آرای عباسی حاوی مطالبی فراوان در مورد تحولات مرزهای غربی ایران در آن عصر است. اسکندر بیگ ترکمان (۹۶۸ ق / ۱۵۶۱ م - ۱۰۴۴ ق / ۱۶۳۴ م) از منشیان دستگاه شاه عباس اول در قزوین بود که با وی به اصفهان رفت و تا آخر عمر شاه، در خدمت او بود. وی به دلیل اطلاع از مسائل دیوانی و نظامی و این که خود شاهد بسیاری از وقایع بوده، اثری جامع خلق کرده است.^۲ او شهر تبریز را پس از آزادی از نزدیک دیده و توصیف کرده است. در مورد آزادسازی بغداد و مقاومت در برابر ضد حمله‌های عثمانی‌ها مطالب توصیفی اسکندر بیگ به عنوان شاهدی عینی منحصر به فرد است. اسکندر بیگ همچون محقق‌ی امروزی، هنگامی که می‌خواهد سختی‌های سپاه عثمانی را در جریان محاصره بغداد توصیف کند، متن کامل نامه یکی از همراهان سپاهشان را به دوستش در استانبول، که به دست مأموران ایرانی افتاده بود، عیناً درج کرده است. او درباره درجه و ثوق این سند توضیح می‌دهد که فرماندهان نظامی معمولاً

۱. برای اطلاعات بیش‌تر درباره *احسن‌التواریخ* رک: شکری، سهیلا: «احسن‌التواریخ و تاریخ‌نگاری عهد صفوی»، کتاب *ماه تاریخ و جغرافیا*، شماره پیاپی ۱۱۱، مرداد ۱۳۸۶ ش، ص ۹۰-۹۱ و سیادت، سید عبدالرزاق: «احسن‌التواریخ»، کتاب *ماه تاریخ و جغرافیا*، فروردین ۱۳۷۸ ش، ص ۲۶-۳۰.

۲. برای آگاهی بیش‌تر رک: کول‌آبادی، عشرت: «عالم‌آرای عباسی»، *تاریخ‌پژوهی*، سال چهارم، شماره ۱۲ و ۱۳، ص ۶۷-۷۶ و واعظ شهرستانی، نفیسه: «نقد و ارزیابی تاریخ‌نگاری اسکندر بیگ منشی در *عالم‌آرای عباسی*»، کتاب *ماه تاریخ و جغرافیا*، خرداد و تیر ۱۳۸۲ ش، ص ۹۲-۱۰۵.

برای دریافت کمک‌های مالی و تدارکاتی بیش‌تر از پایتخت، در گزارش‌های خود اغراق می‌کنند و اوضاع را سخت‌تر از معمول می‌نویسند. ولی این نامه را فردی غیرنظامی به دوستش نوشته است. اسکندر بیگ حتی بدون ترجمه، متن نامه را در اثر خود آورده و می‌نویسد که برای مستندتر بودن، اغلاط انشایی آن را هم اصلاح نکرده است. او در یکی از پرتلاطم‌ترین دوره‌های اختلافات مرزی با عثمانی‌ها حضور داشته است. جنگ‌ها و مذاکرات متعدد و طولانی دو طرف که از ضعیف‌ترین موضع ایران در آستانه قرن یازدهم قمری / هفدهم میلادی آغاز و به قوی‌ترین دوره آن پس از فتح بغداد رسید، در عالم آرای عباسی ثبت و ضبط شده است. مرحوم استاد ایرج افشار و دکتر رضوانی جداگانه این کتاب را تصحیح و منتشر کرده‌اند.

برای دوره شاه صفی که اشغال و آزادسازی ایروان، اشغال و از دست رفتن بغداد و پیمان پایدار و تعیین‌کننده زهاب در شکل‌گیری مرزهای نهایی ایران و عثمانی را در بردارد، کتاب خلاصه‌السیرنوشته محمد معصوم بن خواجگی اصفهانی منبعی مهم و دست اول به شمار می‌رود. در میان مورخان ایرانی این دوره، محمد معصوم تنها کسی است که در اغلب سفرهای شاه صفی همراه اردوی وی بود بنابراین گزارش‌هایش برپایه مشاهدات و شنیده‌های شخصی‌اش استوار است. از میان این گزارش‌ها می‌توان شرایط دشوار ایران را هنگام معاهده زهاب دریافت. محمد معصوم متن فارسی و ترکی این معاهده را در اثر خود درج کرده است. خلاصه‌السیرنظر استاد ایرج افشار در سال ۱۳۶۸ ش منتشر شده است.

جهانگشای نادری نوشته میرزا مهدی خان استرآبادی منبع اصلی تاریخ نادر شاه و فتوحاتش محسوب می‌شود. وی نیز به دلیل حضور در اردو و دسترسی به اسناد و مدارک دیوان نادری، اثری مستند را برجای گذاشته است. میرزا مهدی خان به ویژه از آن جهت که عضو هیئت دیپلماتیک مذاکره با عثمانی‌ها در جریان معاهده کردان بود و نیز حضور در هیئت مذهبی نجف، کاملاً در جریان جزئیات اختلافات و توافق‌های سیاسی - مذهبی و مرزی دو طرف قرار داشت. بیانیه نهایی شورای علمای حاضر در نشست نجف که اختلافات مذهبی ایران و عثمانی را بررسی می‌کرد و به اشاره نادر بنا داشتند مذهب جعفری را به عنوان پنجمین مذهب اهل سنت رسمیت ببخشند، به قلم و انشای میرزا مهدی خان نوشته شده است. جهانگشای نادری را عبدالله انوار تصحیح و منتشر کرده است.

از دیگر منابع صفوی می‌توان به تذکره شاه طهماسب صفوی اشاره کرد که ظاهراً به انشای خودش نوشته شده است. این کتاب که شرح جنگ‌های ایران و عثمانی از نگاه شاه طهماسب

در دوره سلطان سلیمان قانونی مقتدرترین امپراتور عثمانی به شمار می‌رود، بخصوص سندی معتبر در تشریح سیاست‌های نظامی موفق ایران است. از این اثر می‌توان دریافت که چگونه شاه طهماسب به رغم آن که نفرات و تجهیزاتش به مراتب کم تر از ارتش عظیم و مجهز دشمن بود، آن را به استیصال کشاند و مقاماتش را ناچار ساخت پای میز مذاکره بنشینند. بوداق منشی نویسنده *جواهر الاخبار* از آن جهت که منشی محمد خان تکلوحاکم ایرانی بغداد در زمان شاه طهماسب بود، شرحی مبسوط از خیانت تکلوها و تسلیم بغداد به سلطان سلیمان و وفاداری محمد خان دارد که در دیگر منابع دیده نمی‌شود. عبدی بیگ شیرازی هم که *تکملة الاخبار* را نوشته، مانند قاضی احمد غفاری کاشانی نویسنده *جهان آرا* در عصر شاه طهماسب زندگی می‌کرد و به گفته مرحوم نوایی، مطالب مشترک و فراوان دو اثر نشان می‌دهد که احتمالاً عبدی بیگ از کتاب قاضی احمد استفاده کرده است. در این پژوهش از *تکملة الاخبار* استفاده شد. *تاریخ سلطانی* به قلم سید حسن بن مرتضی حسینی استرآبادی که دکتر احسان اشراقی آن را با عنوان از شیخ صفی تا شاه صفی منتشر کرده، سال شمار وقایع به طور خلاصه است که به نظر می‌رسد از متن *عالم آرای عباسی* بهره زیادی برده است. ملاجلال، منجم دربار شاه عباس اول سال شمار وقایع را از اواخر سلطنت شاه طهماسب تا سال ۱۰۲۰ ق / ۱۶۱۱ م با عنوان *تاریخ عباسی* نوشته است. این اثر که جامعیت *عالم آرای عباسی* را ندارد، در برخی از موارد بیش‌تر موارد جزئیات حوادث شده است و از آن جا که نویسنده آن هم در دربار زندگی می‌کرده، می‌توان اطلاعات او را مستند ارزیابی کرد. *تاریخ عباسی* را سیف الله وحیدنیا در سال ۱۳۶۶ ش منتشر کرده است.

وقایع‌نگاری‌های ترکی

در منابع عثمانی تاریخ‌های عمومی و مقطعی مختلف مورد مراجعه و استفاده این تحقیق قرار گرفته است. *تاج التواریخ* نوشته خواجه سعدالدین افندی، *تاریخ سلانیک* نوشته سلانیک‌کی مصطفی افندی، *تاریخ پچوی* اثر ابراهیم پچوی و *تقویم التواریخ* اثر حاجی خلیفه کاتب چلبی از این دست منابع هستند. *تاج التواریخ*، *تاریخ سلسله عثمانی* هاست و تا پایان دوره سلطان سلیم اول را شامل می‌شود که در پایان قرن دهم قمری / شانزدهم میلادی به رشته تحریر درآمده و در قرن سیزدهم قمری / نوزدهم میلادی در استانبول منتشر شده است. *تاریخ پچوی* در نیمه قرن یازدهم قمری / هفدهم میلادی نوشته شده و وقایع دوران فرمانروایی سلطان سلیمان قانونی تا

پایان دوره سلطان مراد چهارم را شامل می‌شود.^۱ در این پژوهش یکی از منابع مربوط به صلح آماسیه، تاریخ پچوی است. تاریخ سلانیکلی سال شمار وقایع عثمانی‌ها از سال ۹۷۱ ق / ۱۵۶۳ م تا ۱۰۰۸ ق / ۱۶۰۰ م است که سال‌های پایانی دوره شاه طهماسب و حمله‌های عثمانی‌ها به ایران در عصر سلطان محمد خدابنده را دربرمی‌گیرد.^۲ اثر مفصل‌تری برای این دوره تاریخ عثمان پاشا اثر ابوبکر عبدالله در واقع شرح حمله عثمانی‌ها به گرجستان، شیروان و تبریز است که نویسنده خود همراه مهاجمان بوده است. این شرح همراه با نامه عثمان پاشا از دربند به استانبول و گزارشی دیگر از تصرف تبریز به قلم ابراهیم رحیمی‌زاده چاوش رایونس زیرک با عنوان تاریخ عثمان پاشا منتشر و نصرالله صالحی آن را به فارسی ترجمه کرده است. تقویم التواریخ تألیف حاجی خلیفه کاتب چلبی وقایع مهم و مشهور جهان را از ابتدای عالم و هبوط آدم تا هجرت نبوی (ص) براساس تاریخ‌گذاری زمان سنجی (گاه‌شماری) به طریق اجمال و اخبار اسلام و مسلمین را از آغاز هجرت تا سال ۱۰۵۸ ق / ۱۶۴۸ م به ترتیب سنوات (سال شماری) نوشته است. پس از وی نویسندگانی حوادث و اتفاقات جهان را حداکثر تا یک ربع قرن بعد بر آن افزوده‌اند که مفصل‌ترین آن با گرایش تشیع وقایع را تا سال ۱۰۸۵ ق / ۱۶۷۴ م آورده است.^۳ این کتاب را که مترجم آن ناشناس بوده، میرهاشم محدث تصحیح و منتشر کرده است. *انقلاب الاسلام بین الخواصر والعوام* نوشته محمد عارف اسپناقچی پاشا زاده هم در واقع منبعی عثمانی به زبان فارسی محسوب می‌شود. نویسنده این اثر منشی و مترجم ترکی دارالترجمه در زمان ناصرالدین شاه بود. وی با استفاده از منشآت السلاطین فریدون بیگ (که معرفی خواهد شد) و گزارش روزشمار حیدر چلبی از جنگ چالدران آن را تألیف کرده است. این اثر به کوشش رسول جعفریان در سال ۱۳۷۹ ش منتشر شده است.

تاریخ‌های محلی

تاریخ‌های محلی هم بخشی از منابع این پژوهش را تشکیل می‌دهند و مهم‌ترین آن‌ها *شرفنامه* نوشته شرف خان بدلیسی است که تاریخ مفصل کردها به شمار می‌رود. شرف خان از خاندان

۱. برای اطلاع بیشتر از پچوی و تاریخش رک: پزیشک، منوچهر: «پچوی»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۳.
۲. برای آگاهی از تاریخ سلانیکلی رک: رضایی، محمد: «تاریخ سلانیکلی و جایگاه آن در میان منابع عصر صفوی»، *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، اسفند ۱۳۸۴ ش و فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۵ ش، ص ۲۴-۸۵.
۳. برای اطلاع بیشتر ترک: گلشنی، عبدالکریم: «ترجمه تقویم التواریخ»، *آینه میراث*، سال اول، شماره دوم، ص ۴۳.

مشهور کردن حکومت گربدلیس در غرب دریاچه وان بود که پدرش به دربار شاه طهماسب پناهنده شد. او بعداً از طرف شاه حاکم سالیان و محمودآباد شد اما در دوره شاه اسماعیل دوم، به سلطان مراد سوم امپراتور عثمانی پیوست. *شرفنامه* اثری فارسی است که تاریخ امیران و حاکمان کرد را به طور مبسوط بیان می‌کند.^۱ *شرفنامه* به کوشش محمد عباسی در سال ۱۳۴۳ ش در تهران منتشر شد. تذکره شوشتر نوشته سید عبدالله جزایری و گلستان ارم (درباره شیروان و داغستان) نوشته عباسقلی آقاباکیف از این دست آثارند.

جغرافیای تاریخی

در منابع متعدد جغرافیای تاریخی تلاش شده است تا حتی المقدور از منابع معاصر محدوده تاریخی این تحقیق و یا نزدیک به این دوره استفاده شود. یکی از مفیدترین آن‌ها تذکره هفت اقلیم اثر محمد امین رازی تألیف سال ۱۰۰۲ ق / ۱۵۹۴ م است. در این کتاب که در واقع تذکره الشعرا است، مؤلف هنگام شرح هر اقلیمی از اقلیم هفت گانه، مطالب جغرافیایی و تاریخی مربوط به آن را توضیح می‌دهد سپس شهرهای عمده و بعضاً شهرهای کوچک را معرفی و دست آخر شرح حال مشاهیر آن شهر (بیش تر شعرا) را مطرح می‌کند. محمد رضا طاهری (حسرت) تذکره هفت اقلیم را تصحیح و سال ۱۳۷۷ ش در تهران منتشر کرده است. مختصر مفید در احوال بلاد و ولایت ایران شاید تنها اثر جغرافیایی دوره صفویه باشد که همه شهرها و مناطق ایران را توضیح داده است. این کتاب که نوشته محمد مفید مستوفی یزدی صاحب جامع مفیدی است، بیش تر یک اثر تألیفی به شمار می‌رود که نویسنده در نوشتن آن از سایر منابع همچون *نزهة القلوب*، *عجایب البلدان*، *آثار البلدان*، *حبیب السیر*، *مجالس المؤمنین*، *معجم البلدان*، *تذکره هفت اقلیم* و *عالم آرای عباسی* استفاده کرده و به ندرت از مشاهدات و اطلاعات روز خودش بهره برده است. *جغرافیای حافظ ابرو* نوشته شهاب الدین عبدالله بن لطف الله بن عبدالرشید خوافی مشهور به حافظ ابرو در نیمه اول قرن نهم قمری / پانزدهم میلادی نوشته شده و بخشی از اطلاعات آن محصول مشاهدات نویسنده است که در سفرهای جنگی تیمور از ماوراءالنهر تا ایران و شام، وی را همراهی کرده بود.^۲ اثر دیگر *مرآت البلدان* به قلم محمد

۱. برای آگاهی بیش تر رک: پزشکی، منوچهر: «بدلیسی، شرف خان»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۱.

۲. برای آگاهی بیش تر رک: ابرار، محمدجواد: «جغرافیای حافظ ابرو»، *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، آذر ۱۳۷۶ ش.

حسن خان اعتمادالسلطنه، در دوره قاجار است که ایران بزرگ از سیحون تا فرات را شامل می‌شود. این کتاب براساس آثار جغرافی نویسان قدیمی و سفرنامه سیاحان نوشته شده و ناتمام مانده است. از چهار جلد موجود *مرآت‌البلدان*، جلد اول و چهارم در جغرافیا و جلدهای دوم و سوم شرح سلطنت سی ساله ناصرالدین شاه است.^۱ با این حال دو جلد مربوط به جغرافیا، اطلاعاتی مفید درباره جغرافیای شهرهای عصر صفوی دارد. تاریخ و جغرافیای وان با نام *زبده‌الوقایع* اثری است که میرزا موسی خان طباطبایی انصاری منشی اول وزارت خارجه در دوره ناصرالدین شاه، هنگامی که به عنوان کارپرداز ایران در وان، حکاری و بتلیس بوده است، به طور مفصل نوشته است و هم‌اکنون نسخه خطی آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگه‌داری می‌شود. این اثر ارزشمند اطلاعاتی فراوان و مفید درباره تاریخ، فرهنگ، آداب و رسوم مردم منطقه، مقررات عثمانی، اسامی قبایل، طوایف، روستاها، صنایع معمول، راه‌ها، جمعیت محله‌ها، قلعه‌ها، باغات و دریاچه وان را در چهارصد و ده صفحه و پنجاه و یک فصل ارائه کرده است. از این اثر که اخیراً منتشر شده است، در بخش جغرافیای تاریخی استفاده شده است.

سفرنامه‌ها

سفرنامه نویسان زیادی در دوره صفوی از ایران و عثمانی دیدن و مشاهدات خود را درباره مرزهای غربی ایران در آثار خود ثبت کرده‌اند. ونیزیانی که از دوره اوزون حسن تا شاه طهماسب صفوی به عنوان دیپلمات، جهانگرد و یا بازرگان به ایران آمده‌اند، اطلاعاتی مفصل و در بسیاری موارد دقیق از وضعیت مرزها و جغرافیای شهرها و مناطق غربی ایران به جا گذاشته‌اند. از آن مقطع به بعد نقشه‌های منتشر شده در اروپا از ایران و عثمانی تغییر کرد و برپایه اطلاعات این افراد استوار شد. مثلاً جایی به نام چالدران در نقشه‌های قبل از آن دوران دیده نمی‌شود اما به دلیل وقوع جنگ مشهور بین ایران و عثمانی در این محل، براساس گزارش‌های ونیزیان، چالدران در نقشه‌های اروپایی جای گرفت. مجموعه‌ای از این سفرنامه‌ها با عنوان *سفرنامه‌های ونیزیان* در ایران و ترجمه منوچهر امیری، سال ۱۳۴۹ ش در تهران منتشر شده است. در میان سایر سفرنامه‌های متعدد اروپایی‌ها درباره ایران، *سفرنامه تاورنیه* نوشته ژان باتیست تاورنیه جهانگرد

۱. برای اطلاع بیشتر ترک: خدروی زاده، علی اکبر: «جغرافیا و تألیفات جغرافیایی عصر قاجار»، کتاب *ماه تاریخ و جغرافیا*، اردیبهشت ۱۳۷۹ ش، ص ۳۰-۳۷.

فرانسوی از این جهت کاملاً متفاوت است. او که از سال ۱۰۴۱ ق / ۱۶۳۲ م تا ۱۰۷۹ ق / ۱۶۶۸ م جمعاً شش بار به ایران سفر کرد، هر بار از مسیری جدید از غرب وارد سرزمین صفویان شد و به همین دلیل مرزهای مختلف و مسیرهای گوناگون و نیز شهرها و روستاهای مرزی را توصیف کرده است. او سه بار از راه‌های متفاوت وارد ایروان و تبریز شد و سه بار از حلب به بین‌النهرین و از شمال و جنوب آن به ایران آمد. سفرنامه تاورنیه با ترجمه ابوتراب نوری در سال ۱۳۳۶ ش منتشر و همین نسخه در این تحقیق استفاده شده است. سفرنامه‌های شاردن، کمپفر، اولتاریوس، ژان اوتر و چند سفرنامه دیگر هم به کار آمدند. در این میان ژان اوتر که در زمان نادر شاه به ایران سفر کرده بود، مطالبی مفید برای تحقیق درباره مرزهای غربی داشت. او فرستاده لویی پانزدهم پادشاه فرانسه بود که مدت نه سال در شرق به سربرد و مناطق مختلف ایران را دید. سفرنامه اوتربا ترجمه علی اقبالی سال ۱۳۶۶ ش در تهران منتشر شده است. دو سفرنامه عثمانی‌ها هم وجود دارد؛ سفرنامه‌ای که اولیاء چلبی نوشته است و بیان منازل اثرنصوح مطراقچی. سفرنامه مفصل اولیاء چلبی که به ابن بطوطه ترک‌ها مشهور است، حاصل چند سفر او به اقصی نقاط امپراتوری عثمانی و سفری به مناطق شمال غرب ایران محسوب می‌شود. مطالب او درباره تبریز، تفلیس، ایروان، نخجوان، شیروان، قره باغ و چند شهر دیگر آذربایجان و تصاویری گویا از این مناطق در دوره شاه صفی به دست می‌دهد. بخش مربوط به آذربایجان و شیروان این سفرنامه را حاج حسین نخجوانی ترجمه و در نشریه دانشکده ادبیات دانشگاه تبریز در سال ۱۳۳۸ ش منتشر کرده است. نصوح مطراقچی از همراهان سلطان سلیمان قانونی بود که گزارش «سفر عراقین» او را در سال ۹۴۰ ق / ۱۵۳۴ م به رشته تحریر درآورد. وی در این گزارش شهرهای مسیر همچون تبریز، زنجان، سلطانیه، همدان، قصر شیرین، بغداد، بانه، بوکان و مراغه را توصیف و برخی از آن‌ها را نقاشی کرده است. خلاصه‌ای از بیان منازل را رحیم رئیس‌نیا ترجمه و منتشر کرده است. سفرنامه حزین هم به قلم محمدعلی حزین نمونه فارسی از این دست آثار است که به اواخر دوره سلطان حسین صفوی، شاه طهماسب دوم و نادر شاه مربوط می‌شود و مطالب تاریخی و جغرافیایی ارزشمندی در آن وجود دارد. تصحیح این کتاب تا کنون چند بار به چاپ رسیده است.

نسخه‌های خطی

در میان نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های ایران، ترکیه و سایر کشورهای که دست نوشته‌های فارسی و ترکی را نگه داری می‌کنند، حتماً کتاب‌ها، رساله‌ها و متون مربوط به تحولات مرزی وجود دارد. در کنار رجوع به منابع و پژوهش‌های مختلف برای این تحقیق، برخی از کتابخانه‌های ایران و ترکیه به منظور بهره‌گیری از نسخ خطی مورد استفاده قرار گرفتند. تاریخ سادات، ترجمه‌ای از کتاب سیدعلی خان مدنی که خود از خاندان حکومتگر حویزه بود، اثری ارزشمند است که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگه داری می‌شود. در کتابخانه ملی رساله‌ای در باره حدود ایران و عثمانی به قلم محمد بن محمد رشتی وجود دارد که در دوره قاجاریه نوشته شده است. در کتابخانه مجلس و در جنگ احمد غلام^۱ سندی ارزشمند از حدود مشخص شده در شرق تبریز در جریان اولین معاهده صلح شاه عباس اول با سلطان مراد سوم وجود دارد که می‌تواند چگونگی توافق نامه‌های مرزی را در معاهدات صلح دوره صفوی تا حدودی زیاد روشن کند. این سند از جهاتی منحصر به فرد است. در فتح نامه‌ای که شاه طهماسب برای حاکم رستم‌دار فرستاده و در همین مجموعه وجود دارد، اطلاعاتی ارزشمند از عملیات نظامی وی در مناطق مرزی وان و دیاربکر مضبوط است. در کتابخانه ملی آنکارا رونوشتی از «سنورنامه» سلطان مراد چهارم که براساس پیمان زهاب تنظیم شده است، نگه داری می‌شود و نسخه‌هایی مشابه آن در کتابخانه‌های ایران هم وجود دارد. نسخه‌ای از بیان منزل مطراقچی هم در کتابخانه سلیمانیه استانبول نگه داری می‌شود که از کپی آن در این تحقیق استفاده شد.

منشآت و اسناد آرشیوی

در میان مکاتبات سران حکومت‌ها، معمولاً اسناد تاریخی فراوانی یافت می‌شود. نامه‌های مبادله شده بین سلاطین صفوی و عثمانی هم حاوی برخی اطلاعات مرزی است. یکی از مهم‌ترین منابع در این مورد کتاب معروف منشآت السلاطین نوشته فریدون احمد پاشا مشهور به فریدون بیگ است. در این کتاب هزار و هشتصد و هشتاد رونوشت سند و نامه تاریخی وجود

۱. برای آگاهی بیشتر ترک: صفت‌گل، منصور: «جنگ احمد غلام»، نخستین همایش ایران‌شناسی، مقالات تاریخی و جغرافیای تاریخی، بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۸۳ ش.

دارد. وی که در اواخر قرن دهم قمری / شانزدهم میلادی رئیس الکتاب و نشانچی (مهردار) در دستگاه اداری عثمانی‌ها بود، در سال ۹۸۲ ق / ۱۵۴۷ م منشآت السلاطین را نوشت که مکاتبات سلاطین را از صدر اسلام تا ابتدای دوره سلطان مراد سوم در برمی‌گیرد.^۱ مجمع الانشاء^۲ گردآوری ایواغلی حیدر ابوالقاسم حاوی ۳۴۲ سند از مکاتبات سلاطین است که بیش‌تر آن‌ها مربوط به دوره صفویان می‌شود. مجموعه‌ای ارزشمند از اسناد دوره صفوی را مرحوم عبدالحسین نوایی از منابع مختلف جمع‌آوری و در هشت جلد منتشر کرده است. سه کتاب از اسناد شرکت هند شرقی هلند در اواخر دوره صفوی که ویلم فلور منتشر کرده با ترجمه ابوالقاسم سری در دسترس است و دکتر محمد امین ریاحی مجموعه‌ای از چند گزارش سفیران اعزامی عثمانی به ایران را ترجمه کرده است که از جمله آن‌ها گزارش‌های سفیران اعزامی به دربارهای شاه سلطان حسین و نادر شاه به این پژوهش کمک کرد. عنوان این کتاب سفارتنامه‌های ایران است. در میان اسناد صفوی موجود در گرجستان که فهرست آن‌ها را آقای دکتر گودرز رشتیانی فراهم کرده است، مطالبی مفید یافت می‌شود.

پژوهش‌های جدید

در تحقیقات جدید ترجمه تاریخ‌های عثمانی نوشته‌های پورگشتال و اسماعیل حتی اوزون چارشلی و کتاب نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی نوشته فاروق سومر قابل ذکر هستند. از تحقیقات زبان اصلی، کتاب ارزشمند جان وودز^۳ به نام آق قوینلو قبیل، اتحادیه، امپراتوری^۴ به شناسایی مرزهای غربی ایران در آستانه روی کار آمدن صفویان کمک می‌کند. تاریخ امپراتوری عثمانی، عصر کلاسیک^۵ اثر خلیل اینالچق^۶ و کتاب مبادی و بسط درگیری عثمانی - صفوی (۱۵۰۰-۱۵۵۵ ق / ۹۰۶-۹۶۲ م)^۷ نوشته عادل آلوش^۸ مورد استفاده واقع

-
۱. برای اطلاع بیش‌تر: غفاری فرد، عباسقلی: «منشآت السلاطین فریدون بیگ»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، دی و بهمن، ۱۳۸۰ ش، ص ۱۵-۱۷.
  ۲. برای آگاهی بیش‌تر: غفاری فرد، عباسقلی: «مجمع الانشاء مجموعه‌ای ارزشمند از منشآت دوره سلجوقی، تیموری و صفوی»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، آبان ۱۳۸۳ ش، ص ۳۰-۳۶.

3. Jhon Woods

4. Aqquyunlu Clan, Confederation, Empire

5. History of Ottoman Empire: Classical Age (1300-1600)

6. Halil Inalckic

7. The Origins and Development of the Ottoman – Safavid Conflict (906-962/ 1500-1555)

8. Adel Allouche

شدند که دومی پایان نامه دکتری نویسنده است و ریشه‌های اختلافات ایران و عثمانی را از آغاز دوره شاه اسماعیل تا صلح آماسیه بررسی می‌کند. این سه اثر به زبان انگلیسی هستند. همچنین دکتر رودز مرفی^۱ استاد دانشگاه بیرمنگام انگلیس تحقیقاتی درباره جنگ‌های عثمانی و مسائل مرزی آن دارد از آن جمله جنگ‌های عثمانی^۲ از سال ۱۵۰۰ تا ۱۷۰۰ میلادی است. دکتر رمزی کلیچ^۳ استاد دانشگاه نیگده ترکیه هم آثاری درباره روابط ایران و عثمانی در عصر صفوی دارد. وی که پایان نامه اش با عنوان عصر قانونی، مناسبات عثمانی و ایران (۱۵۲۰-۱۵۶۶)^۴ به زبان ترکی استانبولی منتشر شده است، کتابی هم به نام معاهدات سیاسی عثمانی-ایران در قرن هفدهم و هیجدهم^۵ دارد که پیمان‌های دو طرفه را از آماسیه تا زهاب با تکیه بر منابع عثمانی بررسی کرده است. وی در ملاقاتی حضوری، کتاب‌ها، مقالات، اسناد و نقشه‌های خود را در اختیار نگارنده قرار داد.

مقالات فارسی

در میان مقالات فارسی دو مقاله درباره صلح آماسیه وجود دارد. محمد تقی امامی خویی این صلح را از نگاه مورخان ترک بررسی کرده و یوسف رحیم لوتلاش کرده است به تردیدها درباره اصل وجود چنین معاهده‌ای در تاریخ پاسخ دهد. رسول عربخانی، جنگ‌های ایران و عثمانی در عهد شاه محمد خدابنده صفوی را بررسی کرده است که باعث نقض معاهده آماسیه و آغاز دوره‌ای طولانی از بی‌ثباتی در مرزهای غربی کشور بود. نصرالله صالحی دو مقاله درباره ایروان و بغداد در دوره شاه صفی دارد و در آن‌ها تلاش می‌کند به برخی سؤالات درباره علت باقی ماندن اولی واز دست رفتن دومی پاسخ گوید.

مقالات انگلیسی و ترکی

چند مقاله مفید درباره مرزهای ایران و عثمانی در دوره صفویه به زبان انگلیسی وجود دارد که تعدادی از آن‌ها در یک کتاب با عنوان سرزمین‌های مرزی عثمانی^۶ در مرکز مطالعات ترکی

1. Rhoads Murphey

2. Ottoman Warfare 1500-1700

3. Remzi Kiliç

4. Kanuni Devri, Osmanli-Iran Münasebetleri (1520-1566)

5. Osmanli-Iran Siyasi Antlaşmaları XVI. ve XVII Yüzyillarda

6. Ottoman Border Lands

دانشگاه ویسکانسین امریکا منتشر شده است. در میان آن‌ها تام سینکلر، ترتیبات عثمانی برای ایالت‌های منطقه وان در قرن شانزدهم را بررسی و مهمت اوز برای مطالعه تشکیلات اداری عثمانی‌ها در جنوب شرقی آناتولی، مورد بدلیس را در قرن شانزدهم انتخاب کرده است. اما جالب‌ترین آن‌ها مقاله‌ای از رودلف متی در مورد بغداد از نگاه منابع صفوی است. او در پاسخ به درخواست نگارنده، مقاله‌ای را که در باره بصره در دوره صفوی داشت، ارسال کرد. رودز مرفی هم دو مقاله در اختیار این تحقیق قرار داد که در یکی موضوع پادگان‌های دائمی عثمانی‌ها را در مرزها، از جمله در قارص و ارزروم بررسی کرده است. این مقاله مشکلات بین سربازان آن‌ها و مردم مناطق مرزی، موضوع تأمین نیازمندی‌های ساکنان این پادگان‌ها و ارتباطشان را با سرزمین اصلی عثمانی تجزیه و تحلیل می‌کند. وی در مقاله دوم به نقش قبایل ساکن در نواحی مرزی عثمانی با ایران در تحولات مرزی و درگیری‌های دو طرف توجه کرده است. رمزی قلیچ هم تحقیقی درباره دیاربکر در دوره سلطان سلیم اول و شاه اسماعیل دارد و نقش سقوط آن را در فتوحات بعدی عثمانی‌ها در شام و مصر بررسی می‌کند. والتربوش آلمانی نیز در مقاله‌ای با عنوان مرز چیست به نقش قبایل کرد در تحولات مناطق مرزی بین ایران و عثمانی در عصر صفوی پرداخته است.

متون تاریخی بعد از عصر صفویه

برای تحقیق درباره جزئیات مرزهای ایران و عثمانی و نام روستاها، قصبه‌ها، رودها، کوه‌ها و قبایل و طوایف و ایلات ساکن در نواحی مرزی غرب ایران سه کتاب مربوط به دوره قاجاریه منتشر شده است. نمایندگان ایران، عثمانی، روس و انگلیس که کمیسیون تعیین مرزها را براساس معاهده ارزروم تشکیل می‌دادند، پس از پایان کار خود و بازدید مناطق مرزی از شمال غرب تا جنوب غرب، هر کدام مشاهدات، اطلاعات و گزارش خود را از این مأموریت به صورت کتابی نوشتند و بعداً منتشر شد. میرزا جعفر خان مشیرالدوله نماینده ایران معروف به مهندس باشی تحقیقات سرحدیه را نوشت که با تصحیح محمد مشیری به چاپ رسید. محمد خورشید پاشا از اعضای هیئت عثمانی به ریاست درویش پاشا، سیاست‌نامه حدود را به رشته تحریر درآورد که به زبان ترکی عثمانی و استانبولی منتشر شده اما به فارسی ترجمه نشده است. چریکف نماینده روسیه هم گزارشش را منتشر کرد که با عنوان سیاحت‌نامه مسیو چریکف و با ترجمه علی اصغر عمران به چاپ رسیده است. اما گزارش نماینده انگلیس بعداً مفقود شد و

سرنوشتی مبهم پیدا کرد. از میان این متون، تحقیقات سرحدیه برخی اطلاعات را درباره مناطق مرزی روشن می‌کند که در متون پیش از آن یافت نمی‌شود؛ از جمله اشاره به این که جسان و بدره در جنوب شرقی بغداد محور اختلاف ایران و عثمانی در مذاکرات مرزی شاه عباس اول بوده است.

نقشه‌ها

نقشه‌های استفاده شده در این تحقیق سه دسته‌اند: نخست نقشه‌های قدیمی که نقشه‌نگاران اروپایی آن‌ها را کشیده‌اند و در دو مورد نقشه‌های عثمانی که کارهای کاتب چلبی و ابراهیم متفرقه هستند. دوم نقشه‌هایی که محققان جدید براساس تحقیقاتشان ترسیم کرده‌اند و سوم نقشه‌هایی که نگارنده براساس منابع تاریخی رسم کرده است. نقشه‌های موجود ایران و عثمانی در قرن شانزدهم، هفدهم و هجدهم میلادی (دهم، یازدهم و دوازدهم قمری) دو دسته‌اند: ^۱ بخش اول مربوط به نقشه‌نگارانی است که اطلس بطلمیوسی را بازسازی کرده‌اند مثل مارتین والدز مولر، ^۲ سباستیان مونستر، ^۳ جاموکو گاستالدی، ^۴ ژرارد مرکاتور، ^۵ جیوانی آنتونیو ماگینی ^۶ و یودوکوس هوندیوس ^۷ که متعلق به قرن شانزدهم میلادی (دهم قمری) بودند. دسته دوم نقشه‌نگارانی بودند که آثار خود را براساس اطلاعات جدید جهانگردانی که به شرق سفر کرده بودند، خلق کردند مانند ژرارد دی ژوده، ^۸ ابراهام اورتلیوس، ^۹ جان اسپید، ^{۱۰} نیکلاس سانسون، ^{۱۱} پیتر فاندر، ^{۱۲} ژان باتیست هومان، ^{۱۳} هرمان مول، ^{۱۴} روبرت موردن، ^{۱۵} گیوم دولیل ^{۱۶} و جان سنکس. ^{۱۷} نقشه‌های

۱. برای آگاهی بیش‌تر:

- Manners, Ian: *European Cartographers and The Ottoman World 1500-1750*. With a Contribution by M. Pinaremiraglioğlu. The Oriental Institute Museum of the University of Chicago, 2007.
2. Martin Waldsee Muler
  3. Sebastian Munster
  4. Jamoko Gastaldi
  5. Gerard Mercator
  6. Giovanni Antonio Magini
  7. Jodocus Hondius
  8. Gerard De Jode
  9. Abraham Ortelius
  10. John Speed
  11. Nicholas Sanson
  12. Pieter Vander
  13. Johann Baptist Homann
  14. Herman Moll
  15. Robert Morden
  16. Guillaume De L'Isle
  17. Jhon Senex

نقشه‌نگاران اخیر نسبت به دسته اول حاوی اطلاعاتی به روزتر است اما آن‌ها هم بیش‌تر بر اساس گزارش‌های جهانگردان، بازرگانان و فرستادگان سیاسی دوره شاه اسماعیل اول و شاه عباس اول تنظیم شده‌اند؛ حتی اگر در دوره‌های بعدی منتشر شده باشند. در میان آن‌ها گیوم دولیل فرانسوی که نقشه‌های پایان عصر صفوی را ترسیم کرده است، نام بسیاری از شهرها و مناطق همان عصر را در نقشه‌های خود آورده و دقت و صحت اطلاعاتش، به طرز آشکاری از دیگران بیش‌تر است. مختصر تاریخ عمومی و عثمانی اطلسی^۱ کار محمد اشرف، وصف خلیج فارس در نقشه‌های تاریخی^۲ و نیز نقشه‌های عمومی ایران^۳ هم در این تحقیق استفاده شده است. کتاب عثمانی اطلسی نقشه‌های ادوار مختلف امپراتوری عثمانی را بر اساس اطلاعات مورخان ترک شامل می‌شود. در این نقشه‌ها گاه مناطقی که مدتی هر چند کوتاه در اشغال عثمانی‌ها بوده، درون سرزمین آن‌ها قلمداد شده است. «وصف خلیج فارس در نقشه‌های تاریخی» اگرچه بر نواحی جنوبی ایران متمرکز است اما تقریباً مهم‌ترین نقشه‌های نقشه‌نگاران اروپایی هم عصر صفویه را به طور کامل درج کرده و بیش‌تر نقشه‌های نقشه‌نگاران اروپایی این رساله، از کتاب یاد شده انتخاب و استفاده شده است.

نقشه‌نگاری در دوره صفویه

برخلاف تاریخ‌نویسی که در این دوره کاملاً رونق داشت، جغرافی‌نویسی دوران رکود را پشت سر گذاشت. امین احمد رازی صاحب تذکره هفت اقلیم و محمد مستوفی نویسنده مختصر مفید از معدود کسانی هستند که درباره جغرافیای مناطق مختلف ایران، قلم‌فرسایی کرده‌اند. این در حالیست که تذکره هفت اقلیم در واقع تذکره الشعر است اما در مقدمه مربوط به شعرای هر شهر و منطقه، مشخصات جغرافیایی همان ناحیه را توضیح داده است. همچنین هر دو اثر یاد شده بیش‌تر از مطالب جغرافیای‌نویسان پیشین استفاده کرده‌اند تا آن‌که مشاهدات شخصی خود و اطلاعات عصرشان را درج کنند.

در آثار مکتوب به جا مانده از دوره صفویه تا کنون نقشه جغرافیایی قابل توجهی به دست

۱. اشرف، محمد: مختصر تاریخ عمومی و عثمانی اطلسی، مکتب حربیه مطبعه سی، استانبول، ۱۳۲۶ق.

۲. وثوقی، محمدباقر و محمدحسن گنجی، جواد صفی‌نژاد، فاطمه فریدی مجید و امیر هوشنگ انوری: وصف

خلیج فارس در نقشه‌های تاریخی، بنیاد ایران‌شناسی، تهران، ۱۳۸۶ش.

3. Alai, Syrus: *General Maps of Persia 1477-1925*, Brill, Leiden, Boston, 2005.